



Պ Ա Տ Մ Ա - Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՊՐՈՖ. Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ

Մ Ե Ս Ր Ո Պ Մ Ա Շ Տ Ո Ց *

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԳ

ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

§ 1

Այսպես տրեմն, Դանիելյան գրքերը Հայաստան բերվեցին և ընդհանուր գործածություն ստացան հայոց մեջ: Աշխատությունները որոշ մասին վերապահելով խոսել Դանիելյան այբուբենի վաղմտության մասին ընդարձակորեն, այստեղ նկատենք միայն, որ այդ այբուբենը տմենալով ինչ-ինչ թերություններ, չէր կարող լիովին չրացնել հայոց լեզվի պահանջները. բայց նաև չէր այնպես պարզապես, որ մի անգամից փրկե անպետք դեմ պեղելու: Այս պատճառով երկու տարի տևեց այդ այբուբենի գործածությունը (Սամվել Անեցի, հակառակ մյուս պատմագիրների ասածին, դեռում է մեկ տարի). և վերջապես Մեսրոպ նկատեց, թե աշակերտների համար այնչափ հեշտ չէր վարժվել այդ գրքերին. սուղագրության և ընթերցանության սխալներ անշուշտ տեղի էին ունենում միշտ, այնպես որ Մեսրոպ վերջապես ստիպվեց խափանել նրանց գործածությունը:

Կարող են տմանք տարօրինակ գտնել այս դեպքը — ըթե Դանիելյան գրքերը այնպես անկատար էին, միթե չէր կարող Մեսրոպ մի անգամից նկատել այդ. փ՛նչ պետք վար երկու տարի փորձելու և երկու տարի հետո միայն նկատելու, թե անկատար են: Այս մտածմունքը անշուշտ ստվեր պիտի ձգեր Մեսրոպի վրա:— Բայց ճիշտ հակառակն է:

Դանիելյան գրքերը կարող ենք որոշ չափով համեմատել ասորերեն, արաբերեն, եբրայեցիներեն և այլ այսպիսի այբուբենների հետ, որոնք թեև շատ պակասավոր, բայց ահա այսքան դարերի վեր գործածվում են և տ՛վ գիտի դեռ որքա՛ն ժամանակ պիտի գործածվեն: Եթե այս պակասավոր այբուբենները կարողացան այսքան դարեր պիմանալ, նույնը կարող էր լինել նաև Դանիելյան այբուբենը: Մեսրոպ աչքի առաջ տմեն հատկապես ասորական այբուբենը, որին տ՛լ միայն ասորիները, այլև հայերից շատեր վարժված էին: Եվ, վերջապես, Մեսրոպի առաջին փորձը հաջողությանը պակասած էր. առաջին աշակերտները վարողացել էին սովորել այդ տառերը. «նմոդէին հայցէին իւ յարքայէ մանկունս մատաղս, որով զնշանագիրսն մարթնացնն: Եւ յորժամ բազումք ի նոցանէ տեղեկանային...» (Կորյուն, էջ 9). ուստի Մեսրոպ մտածում էր, որ դժվարությունը անհաղթահարելի չէր:

Երկու տարվա փորձը տ՛լ թե ստվեր է ձգում Մեսրոպի վրա, այլ մեծ պատիվ է իրեն: Պարսիկները, թյուրքերը և այլն հազարամյա գործածությունից հետո, նորոք միայն զգացին իրենց այբուբենի պակասավորությունը և դարձան երկու կարիքը: Իսկ եթե Մեսրոպ երկու տարուց կարողացավ զգալ, սրանից ավելի ի՞նչ մեծ պատիվ իրեն: Չեմ տեղում շեշտել այն հանգամանքը, որ հիշյալ ազգերը թեև զգացին իրենց այբուբենի պակասավորությունը, բայց դարձանելուց շատ հեռու են: Թյուրքերը ոչ շատ տարիներ առաջ

* Շարունակված ամսագրի 1954 թվականի № XI-ից, XII-ից և 1955 թվականի № I-ից:

միայն ջնջեցին իրենց այրուքները և ընդունեցին հալածականը, իսկ պարտիկները, արարները, աֆղանները և այլն դեռ մնում ևն իրենց պակասավոր աչքերենին կապված: Մինչդեռ Մեսրոպ զղաց և մեկ տարվա մեջ դարձան համապետական կերպով: Ասում ենք՝ չենք հիշում այս հանգամանքը, որովհետև առաջինների համար այժմ շատ ուշ է, գրականությունը անպես է տարածված, որ մեծամեծ ձեռքերի պետք վա աչքիս հին ու համատարած մի միավորությունը կապանելու, պակասավոր աչքերինը վերացնելու համար: Մինչդեռ Դանիելյան գրերի գործածությունը դեռ չափազանց թաքմ լինելով, շատ հեշտ էր խափանել ու վերացնել:

§ 2

Դանիելյան նշանագրերի խափանումով, Մեսրոպ դարձյալ ընկավ իր նախկին հոգների և մտածածքների մեջ: Երկու երանելի անձերը քաղական ժամանակ աշխատեցան այս կացության դարձան տանելու համար. «Յետ աշուրիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնային, և նմին ելս խնդրէին ժամանակս ինչ» (Կորյուն, էջ 9): Վերջապես Մեսրոպ տեսնելով, որ Հայաստանում մտաւոր չափի վարողնա պատշաճորեն օգտվել, որոշեց անձամբ դիմել Միջագետք, խուզարկություններ կատարելու և իր ցանկությունը ի կատար ածելու համար: Ոստի Վառնապետ թագավորի հրամանով և Սահակ վաթողիկոսի համաձայնությամբ, Մեսրոպ իր հետ առավ մի խումբ աշակերտներ և հրաժեշտ տալով նրանց, ճանապարհ ընկավ դեպի հարավ, ասորական քաղաքները:

Դժբախտաբար Մեսրոպի ճանապարհորդության հանգամանքները և ուղեգիրք մասնաւորապես չեն ավանդում պատմագիրները: Այս մասին երբեմնացին է, որ ավելի կատարյալ տեղեկություններ է տալիս, բայց դրանք էլ համաձայն չեն Կորյունին, որ ըստ մեզ ամենից փափրական աղբյուրն է: Ստիպված ենք ուրեմն Կորյունի տված տեղեկություններով հոտանել մեր պատմությունը, քայլ առ քայլ բնականորեն անորոշությունները և կատարածի կետերը երևան հանելով: Կորյուն անորոշ կերպով պատմում է, թե Մեսրոպ Հայաստանից դուրս գալով, այցելեց ասորական քաղաքներ՝ Եդեսիա և Ամիդ. «Երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի՝ ի քաղաքս երկուս Ասորոց. որոց առաջինն Եդեսիա կոչի, և երկրորդն Ամիդ անուն» (Կորյուն, էջ 9): Այս խոսքերից այնպես է երևում, որ Մեսրոպ այցելել է նախ Եդեսիա և ապա Ամիդ, ինչպես ընդունում է նաև Տաղավարյան (էջ 26): Բայց մի պարզ ակնարկ քարտեզի վրա՝ յափական է համոզե-

լու համար մեզ, թե չէր կարող Մեսրոպ նախ Եդեսիա և ապա Ամիդ մտած լինել: Ամիդ, որ եթե այժմյան Տիգրանակերտը (Դիարբեքը) չէր, նրանից էլ շատ հեռու չէր, գտնվում է լալուսթյան 380 և երկարության 400 աստիճանների տակ, Մուշի հարավ-արևմտյան կողմը. իսկ Եդեսիա, որ այժմյան Ուրֆան է, գտնվում է լալուսթյան 370 և երկարության 390 աստիճանների տակ, Տիգրանակերտի հարավ-արևմտյան կողմը: Այնպես որ, եթե մի ուղիղ գիծ քաշենք Մուշից Եդեսիա, այդ ուղիղ գիծ մեջտեղի կհան լինի Տիգրանակերտը: Հայաստանից մեկնող ճամբորդը նախ պետք է մտնի Տիգրանակերտ և այնուհետև միայն Եդեսիա: Այսպես արած պիտի լինի նաև Մեսրոպ, և երբ կորյուն առաջինը Եդեսիա և երկրորդը Ամիդն է նշանակում, այդ կարգը ոչ թե ժամանակագրական վաճառ տեղագրական պետք է համարել, այլ ըստ արժանիքի: Եդեսիան իր «համալսարանով» կարող էր պարծիլ ու պանծալ ամբողջ Միջագետքում, իբրև ամենից առաջնակարգ քաղաքը, մինչդեռ Ամիդը վաղուց ընկած լինելով, շուրջը բնավ մի բան, նրա հետ համեմատվելու համար:

Հաստատ է ուրեմն, որ Մեսրոպ Վաղարշապատից մեկնելով և հավանաբար իր հայրենի Տարոն գավառից անցնելով, իջավ նախ Ամիդ և այստեղից էլ Եդեսիա:

Մեսրոպ թե՛ Ամիդի և թե՛ Եդեսիայի մեջ պատշաճավոր ընդունելություն չտավ. եպիսկոպոսները, կղերականները և իշխանները դիմաւորեցին նրան և թե՛ իրեն և թե՛ իր աշակերտներին մեծարանքներ ցույց տալով, սիրալի կերպով ընդունեցին ու պահեցին: Կորյուն այս ընդունելությունը համառոտ կերպով պատմելուց հետո, հիշում է նաև այն երկու եպիսկոպոսների անունը, որոնք Մեսրոպին ընդունեցին՝ Բաբելաս և Ակակիոս: Բայց այստեղ էլ հիշատակությունը այնպես խառնակ է, որ անկարելի է որոշել, թե արդյոք Բաբելաս Եդեսիայի և Ակակիոս Ամիդի՝ եպիսկոպոսն էր, թե՛ երկուսն էլ Եդեսիայի քաղաքի եպիսկոպոսներ էին.

«Եւ երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի՝ ի քաղաքս երկուս Ասորոց, որոց առաջինն Եդեսիա կոչի, և երկրորդն Ամիդ անուն: Ընդդէմ լինէր սուրբն եպիսկոպոսացն, որոց առաջնոյն Բաբելաս անուն և երկրորդին Ակակիոս: Համոզեմ կղերականութիւնս քաղաքին պատահեալ, և քաղաք մեծարանս ցուցեալ հասնելոցն, ընդունէին հոգաբարձութեամբ, ըստ Քրիստոսի անունանելոցն կարգի» (Կորյուն, էջ 9):

Տաղավարյան (էջ 26) ընդամենը է առաջին կարծիքը, այսինքն թե Բաբելաս Եդեսիայի, իսկ Ակակիոս՝ Ամիդի եպիսկոպոսն էր: Այնպես են նաև Մարկիարտ («Պատմութե-

թիւն հայ նշանագրերու», էջ 58), Գալուստ Տեր-Մկրտչյան («Արարատ», 1912 թ., էջ 508), Նահապետյան («Քաղաքական», 1913 թ., էջ 136), Արոնց («Հանդէս ամսօրեայ», 1925 թ., էջ 435) և Ն. Ակիւնյան («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 514): Վերջին երեքը տալիս են նաև Ակակիոսի համառոտ կենսագրութիւնը: Ակակիոսը Ամիդի եպիսկոպոսական աթոռը բարձրացավ 400 թվականի մայիսի 9-ին՝ իբրև հաջորդ Մարասի: 409-ին գնաց Հազկերտ Ա.ի մօտ՝ Պարսկաստանի քրիստոնյաների խնդրով: 420-ին ներկա էր Յահաբալի ժողովին՝ իբրև եպիսկոպոս Ամիդի: Նույն թվականին Թեոդոս կայսեր կողմից ուղարկվեց Հազկերտ Ա.ի մօտ՝ բանակցելու համար խաղաղության մասին: 422-ին, երբ Մծքինի առաջ պարսիկները հաղթվեցին հույներից, Ակակիոս ծախեց Ամիդի եկեղեցու թանկագին անոթները և 7.000 գերի գնելով, Պարսկաստան ուղարկեց: Վնաս Ե. հիացած նրա այս արարքի վրա՝ կանչեց նրան իր պալատը՝ հայտնելու համար իր շնորհակալութիւնը: Մեռել է 431 թվականին:

Բայց, ըստ ձևի, անշուշտ երկրորդ կարծիքն է ուղիղ. այսինքն թե՛ Բաբիլոն և թե՛ Ակակիոս նույն Նդեսիա քաղաքի եպիսկոպոսներն էին, և սխալելով անուններից՝ առաջինը Ասորոց եպիսկոպոսն էր և երկրորդը՝ Հոմաաց: Այս բանը երևում է նախ՝ քաղաքին եզակի ձևից և երկրորդ՝ Կորյունի մյուս խոսքերից. «Եւ ապա հրաժարեալ յեպիսկոպոսացն արքոց... բերէր առ եպիսկոպոսն Ասորոց (Նդակիոն), որ յորոց նախընկալն եղև, առաջի արկեալ ճոցա զնշանագիրն աստուածատուր. վասն որոյ քաղում իսկ գովութիւնք յեպիսկոպոսաց արքոց և յամենայն եկեղեցեաց բարձրանալին...» (Կորյուն, էջ 10): Սրանց մեջ եպիսկոպոսների համար միշտ հոգնակի թիվ տրվելուց երևում է, որ Բաբիլոն և Ակակիոս Նդեսիայի եպիսկոպոս էին, իսկ եզակի «առ եպիսկոպոսն Ասորոց» ասելուց էլ երևում է, որ սրանցից մեկն էր միայն Ասորոց եպիսկոպոսը, որ և պիտի լինի Բաբիլոն: Այս մասին իմ առանձին կարծիքը փհայտնեմ իր տեղում:

Մանթանանք այս անձնավորության հետ: Ինչպես տեսանք, Կորյուն աղ. եպիսկոպոսի անունը դնում է Բաբիլոն: Նույնը հորինացին (Գ, ծգ) չնչին տարբերությամբ կոչում է Բաբիլոն: Բանասերները նկատել են սակայն, որ Նդեսիայի ժամանակակից եպիսկոպոսների շարքում չկա Բաբիլոն, բայց կա Բաբիլոն կամ Բաբուլոն. ուստի ամենայն հաջողությամբ սրբագրել են Բաբիլոն: Բ և Բ տառաձևերը այնքան նման են իրար, որ բնավ վասկած չկա, թե Կորյունի

սկզբնագրում եղել է Բաբիլոն և հետո, գրչազգրերի վրիպակով, դարձել է Բաբիլոն: Այս սրբագրությունը առաջին անգամ առաջարկել է Չամչյան (Ա, էջ 492), որ ուղղում է Իրաքոս կամ Բաբիլոն, հետո Ավգերյան («Լիակատար վարք սրբոց», Ե, էջ 290), որ նույնպես ուղղում է Բաբիլոն, որ և Իրաքոս: Ավելի ուշ՝ Saint-Martin և ալլն: Ս. Վ. Պարոնյան («Շրկրագունդ», 1884 թ., էջ 540) դարձնում է Թաբուլոս, որ անշուշտ տպագրական սխալ է և պետք է վարդալ Բաբուլոս կամ Իրաբուլոս: Մինչև անգամ Խորենացու ձեռագրերից մեկում Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը գտել է Բաբիլոն ձևը (տե՛ս «Արարատ», 1912 թ., էջ 508): Եվ Ֆնտրգլյան իր Կորյունի հրատարակության մեջ արդեն մտցրել է Բաբիլոն ձևը: Այս անունը զուտ ասորական բառ է և իբրև հասարակ անուն՝ rabōlā նշանակում է «summus pastorum հովվապետ» (տե՛ս Summel, «Lex. Syr.», էջ 345): Սրա հետևողությամբ կազմված է մեր մեջ Հայրապետ անձնանունը, որ գործածված է 13-րդ դարից սկսած:

Բաբուլոսը հեթանոս էր, քրմի որդի, մայրը քրիստոնյա. ծնվել է Կեն-Նեջրինում. մեծ հարստության և բարձր դիրքի տեր էր: Իմաստասիրական ուսմունքների մեջ զարգանալով, ընդունեց քրիստոնեությունը, գնաց Մրտաարեմ, այցելեց անօրինական վայրեր, մկրտվեց Հորդանան գետում, դարձավ հայրենիք, վաճառեց իր բոլոր ստացվածները և դրամը քաժանեց աղքատներին: Այնուհետև արձակեց գերիններին, թողեց կին, ընտանիք, պաշտոն, և Մեսրոպի նման քաշվեց անապատ՝ ճգնելու իր գիտության և սրբության համբավը տարածվեց երկրում. և երբ Նդեսիայի Դիոգիենս եպիսկոպոսը մեռավ, նրան հաջորդ. ընտրեցին Բաբուլոսին՝ 412 թվականին: Մեր գումարվեց Նփեսոսի ժողովը (431 թ.), ներկա էր նաև Բաբուլոս, որ մեծ հակառակորդ դուրս եկավ Նեստորականության դեմ, հալածելով նրանց և այրելով նույնիսկ նրանց գրքերը: Ունեցել է ընդարձակ գրական գործունեություն, բայց իր գովածներից քիչ բան է հասել մեր ձեռքը: Մեռել է 435 թվականին և իրեն հաջորդել է Իրաբուլ:

Peeters («Revue des études arméniennes», № 9, էջ 209) ասում է, թե այն ժամանակ, երբ Մեսրոպ եկավ Նդեսիա, Նդեսիայի նշանավոր Պարսկական դպրոցի գլխավորն էր Իրաբուլ: Անկարելի էր, որ Մես-

1. Բաբուլոսի կենսագրությունը տե՛ս համառոտակի Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, «Արարատ», 1912 թ., էջ 509. և, ընդարձակ, Ն. Ն. Թորոսյան, «Քաղաքական», 1922 թ., էջ 99-104 և Ֆնտրգլյան, էջ 83-84:

րոպ, Բաբուլյանի և այլոց հետ ծանոթանալուց հետո, ծանոթացած չլինելու նաև այս Իրաքի հետ: Իսկ եթե Կորյունի մեջ ո՛չ մի հիշատակություն չկա այս մասին, դա ո՛չ մի արժեք չունի. և հետո, եթե որևէ բան գրված է լինելով, ապագային ջնջված պիտի լինել, որովհետև Իրաքի հետո նենտորական վարդապետության առաջնորդներից մեկը դարձավ:

Այնուհետև Կորյուն իր պատմության թելը այսպես է առաջ տանում. «Իսկ աշակերտասէրն վարդապետին՝ զտարեալսն ընդ իւր յերկուս բաժանեալ, զտաճան յատրի դպրութեանն կարգէր, և զմանա յունական դպրութիւնն: Անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր, և նորա իւրովը հաւատարօք դատարականն առաջի եղեալ զաղօթս և զտրնութիւնս և զպաղատանս արտաստալից, զխստամբերութիւնս, զհնգս զաշխարհահեծս, յիշելով զասացեալսն մարգարէին, եթէ «Յորժամ հեծեծեսցես, յաճեալ վեցցես»: Եւ այնպէս բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օճան գտանելոյ: Որում պարգեւէր իսկ վիճակ յամենաշնորհէն Աստուծոյ, հայրական շափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ և սքանչելի սուրբ աշուին իւրով, մշահադիրս հայերէն լեզուին: Եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ անուանեալ և կարգեալ, յօրինէր սիդորայիւք և կապօք: Եւ ապա հրաժարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց, հանդերձ օգնականօք փութով իջանէր ի քաղաքն Սամսոսացոց» (Կորյուն, էջ 9—10):

Համաձայն իմաստը շփոթ է և մասնավոր բնութեան պետք կա պարզելու համար այն: Առաջին տողերը ցույց են տալիս, թե Մեսրոպ իր հետ տարած աշակերտներին երկու խմբի բաժանելով, մեկը որոշեց դնել ասորական դպրոցը՝ ասորերեն լեզուն և գրականութիւնը սովորելու համար, իսկ մյուսը հունական դպրոցը՝ հունական լեզուն և գրականութիւնը ուսումնասիրելու համար: Սրանցից առաջինը, այն է ասորական դպրոցը, անտարակոսելի է, որ գտնվում էր Եդեսիայում, ասորոց եպիսկոպոսի հովանավորության տակ: Կասկածելի է սակայն երկրորդը, այն է հունական դպրոցը: Արդոք այս դպրոցն է՛լ էր գտնվում Եդեսիայում (իհարկեմ հունաց Ակակիոս եպիսկոպոսի հովանավորության տակ), թե՛ մոտակա Սամուսատ քաղաքում: Այս քաղաքը հին Կոմմադենի մայրաքաղաքն էր, Եդեսիայի հյուսիս-արևմտյան կողմը, այժմյան Մարաշից ոչ շատ հեռու, Եփրատի աջ ափի վրա, լայնության 37° 30' և երկայնության 38° 30' աստիճանների տակ, որի տեղն այժմ Սամսատ գյուղն է:

Հունական դպրոցը Սամուսատում դնելու կասկածը ծագում է Կորյունի «անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր» բացատրությունից: Գումարէր ձևը հասարակ բայ է և կարող է առնել թե՛ ներդրական մտքով՝ «պատրաստեց ուղարկելու» (գումարեմ) և թե՛ շեղոք մտքով՝ «պատրաստվեց երթալու» (գումարիմ): Առաջին դեպքում սիդի խնդիրը աշակերտներն են, որոնց պատրաստում է Մեսրոպ՝ Սամուսատ ուղարկելու, որպեսզի սովորեն հունական դպրոցում: Սրանից երևում է, թե Եդեսիայում հունական դպրոց չկար: Երկրորդ դեպքում Մեսրոպ ինքն է, որ պատրաստվում է դնալու Սամուսատ՝ իր հնարելիք գրերի առթիվ: Սրանից էլ հետևում է, թե Եդեսիայում, բացի ասորականից, կար նաև հունական դպրոց, որ դրավ իր աշակերտներին երկրորդ խումբը: Եթե Կորյուն գումարէր բառի մոտ գնոսական ինքն բառը դրած լինել, ամեն ինչ կպարզվեր և այնպիսի կատկածների տեղիք չէր մնա: Ահա թե ի՞նչ է նշանակում մոթ գրել:

Բայց կարիք չկա կասկածելու, թե առաջինն է ուղիղ. այսինքն Մեսրոպ պատրաստեց իր աշակերտներին երկրորդ խումբը՝ Սամուսատ ուղարկելու համար: Այսպես են ցույց տալիս հետևյալ հանգամանքները.

ա) Առաջին խմբի վրա խոսած ժամանակ Կորյուն ասում է՝ «զմանա յատրի դպրութեանն կարգէր», բայց երկրորդի համար՝ «և զմանա ի ի յունական դպրութիւնն». առաջինը ներգոյական է և երկրորդը նախդրով հայցական դնելուց այնպես վարելի է մտածել, թե առաջին խումբը մնացել էր Եդեսիայում, իսկ երկրորդը պիտի գնար Սամուսատ:

բ) Գումարել «ուղարկել» իմաստով սովորական է հին հայերենում. ահա՛ սրա վկայությունները (տե՛ս Նորայր, «Քննասեր», Ստոկհոլմ, 1887 թ., էջ 17 և 79):

1. «Սա խնդրեաց զՀրահատ որդի Գալատնի, որ չետ հօրն նորա մահուան՝ հանեալ յԱնյիշելի ամրոցէն, անդր ևս քան զԱռդաստան էր գումարեալ» (Նորենացի, Գ, ծե):

2. «Զգունդն առաջին տալին ցնեղապոս Ռմբոսեան, և գումարէին զնա պահապան աշխարհին, մեք ի սահմանս Ատրպատական աշխարհին» (Նյիշել, Գ):

3. «Եւ զՄուշկան Նիսալաւորտ հանդերձ ամենայն մնացեալ զօրուն գումարէր յաշխարհն Աղուանից և Լքեաց և Զղբաց» (Նյիշել, է):

4—5. «Եւ զՎարդան և զմեղ գնդաւ յԱղուանս ի կոխ գումարեաց, և ինքն յանգալս մեղ նենգեալ՝ յայս չար մղեաց... և դարձեալ գումարեալ զնա զօրու յԱղուանս,

ի վերայ Պարսկաց գումարտակին համար-
ձակեցուցեր երթալ» (Փարպեցի, տպ. 1904
թ., էջ 84):

դ) Եթե Մեսրոպ լիներ Սամուսատ գնա-
լու պատրաստություն տեսնողը, տարօրինակ
է՞, որ այդ պատրաստությունից հետո մի-
այն, ինչպես նկարագրում է Կորյուն, սկսում
է աշխատել հայոց գրերի վրա և երկար աշ-
խատելուց հետո հաջողվում է հնարել:

դ) Ոմանք «անտի ի Սամուսատական քա-
ղաքն գտնարէր» խոսքը Մեսրոպի համար
առնելով, կարծում են, թե Մեսրոպ Եղեհիա-
յից ճանապարհ ընկավ և իր աշխատություն-
ներն ու տառերի դրույթը ճանապարհորդու-
թյան ժամանակ կատարեց: Սա բացարձակ
սխալ է, որովհետև, ինչպես Կորյուն որոշ
կերպով պատմում է, այդ աշխատությունը
վերջացնելուց հետո, նոր միայն Մեսրոպ
հրաժեշտ է տալիս եպիսկոպոսներին (Բա-
րիլասին և Ակակիտսին) և իր օգնականների
հետ միասին իջնում Սամուսատ:

Տարօրինակ է հատկանում Տաղավարյան
(էջ 26) Կորյունի պատմությունը: Սա Մես-
րոպին նախ Եղեհիա և հետո Ամիդ տանե-
լով, այս քաղաքի մեջ է դնում հունական և
ասորական դպրոցները, որ մտնում են հայ
ուսանողների երկու խմբերը: Ամիդից հետո
Մեսրոպ «Սամուսատական քաղաքն կիջնե»,
անշուշտ Հոսիփանոսն տեսնելու համար և
այս... Սամուսատ կիջնե գտնալու Հոսիփա-
նոսը: Զիշտ այսպես: Արդյոք Տաղավար-
յան Սամուսատական և Սամուսատ տարբեր
քաղաքն է՞ր է կարծում և երկու էլ Հոսիփա-
նոս է ընդունում: Հապա ինչպե՞ս մեկնել
այս կրկնությունը: Իսկ Սարգսյան («Բազ-
մալէպ», 1897 թ., հավելված ապրիլի, էջ
6—7) ենթադրում է, թե Մեսրոպ Սամուսա-
տի մեջ գտավ Դանիելյան գրերը Հոսիփա-
նոսի հետ, այնտեղից գնաց Եղեհիա, այս-
տեղ ավելացրեց մի քանի գրեր էլ, նորից
եկավ Սամուսատ՝ Հոսիփանոսի մոտ, գեղա-
գրելու և թարգմանելու համար:

ե) «Եւ նորա իւրովք հաճասարօք զսովո-
րականն առաջի եղեալ...» խոսքի մեջ և նո-
րա ձեն էլ, որ երկրորդ դեպքում անհարմար
պիտի գար, շատ պատշաճաւոր դիրք է
ստանում առաջին դեպքում: Կորյուն ուզում
է ասել, թե «Մեսրոպ աշակերտներին Սամու-
սատ ուղարկեց, իսկ ինքը տեղեց աշխատել
իր ընկերների հետ՝ հայերեն գրերը գտնե-
լու համար»:

Եթե մեր այս պատճառաբանությունները
ընդունելի համարվեն, այն ժամանակ պետք
կլինի Կորյունի հրատարակության մեջ մի
փոքրիկ կետադրական փոփոխություն մըտ-
ցընել և սրբագրությունը, սկսել «և նորա»
ձևից. «և գտնանս [ի] յունական դպրոցին»

անտի ի Սամուսատական քաղաքն գտնա-
րէր: Եւ նորա իւրովք հաճասարօք...»:

Այսպիսով պատմությունը հետևյալ ձևը
կստանա.

Մեսրոպ Եղեհիայում իր աշակերտներին
երկու խմբի բաժանեց. առաջինը գրեց ասո-
րական դպրոցը, իսկ երկրորդը՝ որովհետև
Եղեհիայում հունական դպրոց չկար, ուղար-
կեց մոտակա Սամուսատ քաղաքը՝ հունարեն
սովորելու համար: Այնուհետև, իր աշակերտ-
ների հոգսից ազատված, իր ընկերների հետ
(իւրովք հաճասարօք) բոլորովին անձնատուր
եղավ խուզարկությանը ու քննությանը՝ իր
ցանկալի նպատակին հասնելու համար: Վեր-
ջապես երկար աշխատությանց անձանձուրյթ
համբերելուց հետո, հաջողվեց հնարել հա-
յերեն գրերը՝ Եղեհիայում:

Ինճիկյան («Հնախօսություն», հատոր Գ, էջ
82) կարծում է, թե Մեսրոպ Եղեհիայի մեջ
իր աշակերտների համար հատուկ հայկա-
կան մի դպրոց է բաց արել՝ Դանիելյան նշա-
նագրերի ուսման համար, որ և համարում է
«առաջին հայկական դպրոցը»: Բայց այս-
պիսի մի կարծիք, ինչպես ցույց է տալիս
Ս. Վ. Պարոնյան («Երկրագունդ», 1884 թ.,
էջ 494), բոլորովին անտեղի է: Մեսրոպի
գործը ուրիշ բան էր, եթե ոչ իր աշակերտ-
ներին մտցնել տեղական «բարձրագույն»
դպրոցները, փոքր ժամանակ, կատարելա-
գործելու համար այն տեսմբ, որ սուսցիլ
էին Հայաստանում:

Եղեհիայում, Մեսրոպ Հայերեն գրերը
(հնչյունները) որոշելուց և նրանց յուրաքան-
չյուրին առանձին ձև տալուց հետո, նրանց
անոմները գրեց և որոշ դասավորությամբ
շարքերով կազմեց մեր այժմյան հայերեն այ-
բուբենը. «և անդ վաղվադակի նշանակեալ
անուանեալ և կարգեալ, յօրինէր սիղոբայիւք
և կապօք» (Կորյուն, էջ 10), կամ, միաբանի
կազմած քնագրով՝ «նշանագրեալ և անուա-
նագրեալ և կարգեալ, յօրինէր սիղոբայիւք և
կապօք և ձայնատու նշանօք» («Արարատ»,
1912 թ., էջ 510):

Բայց պետք կար այս արդին պատրաստ
այբուբենը գեղեցիկ և կանոնավոր կերպով
նկարել՝ կազմել նորակերտ գրերի տախտա-
կը, որ հին լեզվով պնակիտ է կոչվում և
մինչև վերջերս էլ ուսմական բարբառով
պնակ էր կոչվում: Մեսրոպ թեև քարտուղար,
բայց ինչպես երևում է, չունի գրչագրական

1. Այս սրբագրությունը ես մտածել էի 1903 թվա-
կանին Շուշում: Այժմ նկատում եմ, որ ինձանից
16 տարի առաջ նույնը առաջարկել է Նորայր, «Քրի-
նասեր», պրակ Ա, Ստոկհոլմ, 1887 թ., էջ 15: Նո-
րայր պատճառաբանություններ չի տալիս, բայց քրի-
նում է գումարել բայի ներգործական կիրառությունը,
որ դնում եմ ես էլ այստեղ՝ Նորայրից փոխ առնելով:

կամ ավելի ճիշտ՝ գեղապրական արվեստը: Նա նկարիչ չէր: Եղեսիայում անշուշտ կլինեին ծաղկողներ և գեղագիրներ, բայց նրանք ավելի ասորական մանվածապատ ուրուպատու գրերին էին վարժված. ուստի Մեսրոպ լավագույն համարեց գնալ Սամուսատ, ուր, ինչպես տեսանք, կար նշանավոր հունական դպրոց, դիմել հունական մի գեղագրի և մի վաշխուշ պնակիտ նկարիչ տալ: Ուստի հրաժեշտ տարով եպիսկոպոսներին (Բարեկասին և Ակակիտոսին), իր օգնականներին հետ միասին, Եղեսիայից ճանապարհ ընկավ Սամուսատ:

§ 3

Ինչպես Եղեսիայում, նմանապես Սամուսատում լավ ընդունելություն գտավ Մեսրոպ: Սամուսատի հույն եպիսկոպոսը և ժողովուրդը մեծամեծ պատիվներ ցույց տվին. «Յորում մեծապատիւ իսկ յեպիսկոպոսէն և յեկեղեցոյն միծարեալ լինէր» (Կորյուն, էջ 10): Սամուսատի եպիսկոպոսի աճուճը չի հիշում Կորյուն, բայց ըստ Peeters-ի («Revue des études arméniennes», № 9, էջ 209) կոչվում էր Անդրեաս, որ Եղեսիայում նետորական կուսակցության գլխավորներից մեկն էր: Սամուսատում Մեսրոպ գտավ հունարենի մի գեղագիր Հոսեփանոս անունով, որին հանձնարարեց նկարել իր ցանկացած պնակիտը: Հոսեփանոս վերցրեց Մեսրոպի պարզ սևագրությունը և նույն օրինակի վրայից պատրաստեց իր պնակիտը՝ տառերի կարճը կարճ, երկարը երկար պահելով. «Եւ անդէն ի նմին քաղաքի գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան Հոսեփանոս անուն գտեալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրոյն՝ զներագոյնս, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զերկնատրն, միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ» (Կորյուն, էջ 10), կամ, ըստ Միարբանի կազմած ընագրի՝ «զներագոյնն և զլայնագոյնն, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զերկնատրն» («Արարատ», 1912 թ., էջ 510):

Կորյունի այս բառերը (նրբագոյն, կարճ և ալյն) տեղիք են տվել զանազան սխալ բացատրությունների, զանազան հեղինակների կողմից: Օրինակ՝ Ստեփան Նազարյան («Հիստորիա», 1860 թ., էջ 241) հասկանում է ձայնավորների կարճն ու երկարը և բաղաձայնի պարզն ու կրկնավորը: Նույնպես Մարկվարտ (էջ 31) կարճ և երկայն բառերով հասկանում է ձայնավորների ամանակը (կարճ ու երկար a, ā և ալյն), առանձին և կրկնաձայն բառերով էլ հասկանում է լ—դ, r—n, u—վ տառերը, որոնցից լ, r, u համա-

րում է առանձին, իսկ դ, n, վ՝ կրկնաձայն (երկու ձայնից բաղկացած, իբր թե լկ=դ, ըր=ն, իւ=վ): Իսկ նրբագոյն-ի մասին չի խոսում:

Սարգսյան էլ («Բաղմավէպ», 1897 թ., ապրիլ, հավելված, էջ 7) հասկանում է միջին դարերի քերականական բացատրությունները, որոնց համաձայն նրբագոյն են կ, պ, ա, ծ, ճ, կարճ են ա, ի, n, և երկայն են է, ով ձայնավորները և եւ, ըւ, իւ, կրկնաձայն են ը, գ, լ, լւ, շ, չ, ջ, n, ց, առանձին էլ՝ մնացյալը:

Այս բոլորը սխալ մեկնաբանություններ են:

Ամենից առաջ պետք է հարց տալ, թե ի՞նչ մարդ էր Հոսեփանոս և ինչու՞ համար Մեսրոպ դիմեց նրան:

Մինչև այժմ պատմվածներից մեկ հայտնի է, որ Հոսեփանոս գեղագիր էր («գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան», — ասում է Կորյուն և ոչ «գրպիր») և Մեսրոպ դիմեց նրան իր կազմած տառերը գեղեցիկ կամ ճաշակավոր ձևով նկարել տալու համար: Եթե այդպես է, ուրեմն վերի բառերն էլ տառերի գեղապրական ձևերը նշանակող բառեր պիտի լինեն և ոչ թե ուրիշ բան: Եթե Հոսեփանոս քերականագետ կամ լեզվաբան լիներ, այն ժամանակ միայն կարելի էր սպասել նրանից քերականական ուղղումներ: Ինչպես լեզվաբանությունը հաստատել է, 5-րդ դարում և ավելի առաջ հայերենը կարճ ու երկար ձայնավորներ չունեի, հետևաբար՝ կարելի չէ Կորյունի կարճ ու երկայնը ձայնավորների ամանակի համար հասկանալ, ինչպես անուն են Նազարյան և Մարկվարտ: Բայց նույնիսկ եթե 5-րդ դարում հայերենը կարճ ու երկար ձայնավորներ ունեցած լիներ, Մեսրոպի կազմած ալբուրենում չկա այդպիսի բան, ուստի Կորյունի ասածը և Հոսեփանոսի արածը տարբեր բան պետք է լինի:

Նույնպես Կորյունի առանձինն ու կրկնավորը չեն կարող ձայնաբանական արժեք ունենալ: Մի մարդ, որ իր լեզվի մեջ չունի այսինչ կամ այնինչ հնչյունը, չի կարող բնականապես զանազանել, երբ մի օտար հնչյուն թյուրբն ու պարսիկը չեն կարողանում զանազանել u և ց, գ և ձ ձայները: Մենք էլ չենք կարողանում զանազանել վրացերենի ղ և դ՝ ձայները: Այսօր էլ եվրոպացիք չեն զգում մեր r և n ձայների տարբերությունը և ո՛չ միայն եվրոպացիք, այլև նույն իսկ վրաստանի հայերը: Այս դատողությամբ հույն Հոսեփանոսն էլ չպիտի կարողանար զանազանել հին հայերենի r—n, լ—դ, u—վ ձայները, որոնցից վերջին չորսը այսօր մենք էլ չենք կարողանում զանազանել: Հայերենի 36 ձայներից առնվազն 15 հատը չէր

կարող զանազանել խեղճ Հոռոմանոսը (ը, ժ, ի, ծ, հ, ձ, լ, ճ, յ, շ, չ, վ, բ, ց), էլ ինչու՞ ախտի դիմեր Մեսրոպ Գրգիս՝ այս տառերի ձայնաբանական զանազանությունը որոշելու համար: Նշանակում է, թե այս բառերն էլ ուրիշ բան են նշանակում, բան ինչ որ ենթադրում է Մարկվարտ:

Մնաց նրբագոյն-ը:

Կորյունի հին հրատարակությանց մեջ մի բառ պակաս էր այստեղ, որ այժմ Կորյունի բնական հրատարակությունը գտավ ու ավելացրեց. այդ է—գնրագոյնն և զլայնագոյնն: Մի՞ միակ այս բառը կարող է դնել մեզ ուղիղ ճանապարհի վրա և ցույց տալ Կորյունի տված վեց բառերի իմաստը:

Այդ վեց բառերը տառերի գեղագրական ձևին էին վերաբերում. նրբագոյն-ը և լայնագոյն-ը նշանակում են տառերի հաստ ու բարակ գծերը. օրինակ Ծ տառի գծադրության մեջ ձայնավորման երկար սյունը և աջակողմյան կարճ սյունը հաստ են, իսկ թևը բարակ է: Այս է հայերեն տառերի ընդհանուր գեղարվեստական ոճը. հորիզոնական գծերը բարակ են, իսկ ուղղահայաց գծերը հաստ: Այս է Կորյունի նրբագոյն և լայնագոյն փոշածը: Այս բացատրությունից հետո, ինքնին հատկանալի է դառնում Կորյունի կարճ-ն ու երկար-ը, որով պիտի իմանանք տառերի երկար ու կարճ սյունները: Սրա լավագույն օրինակը տալիս է Պ տառը, որի աջակողմյան սյունը երկար է, երկու ձայնավորմանները մինչև մյուսից վարձ: Մնում է առանձին-ն ու կրկնաւոր-ը, որ նմանապես գեղագրական ոճի համար ասված պիտի լինի: Աբեղյան, որ իր հոդվածում («Մովհ-տական գրականություն», 1941 թ., № 2, էջ 45—46) ցույց է տալիս Մարկվարտի սխալները և շատ ճիշտ բացատրում է նախորդ չորս բառերի իմաստը, այստեղ Կորյունի առանձին բառով հատկանում է հայերենի ջոկ, մենակ մի տառով դրված հնչյունները, իսկ կրկնաւոր բառով հատկանում է երկու տառով կազմված ու հնչյունը, որի հորինումը վերագրում է Հոռոմանոսին:

Ես չեմ ընդունում գեղագիր Հոռոմանոսի մասնակցությունը ու ձայնավորի հորինման մեջ: Եվ ահա իմ պատճառաբանությունը:

Մեսրոպ Եղեմիայում կազմել էր արդեն իր այբուբենը. այստեղ որոշել էր նաև ու, ինչպես նաև իւ գրելու ձևը: Նա գիտեր, որ հույները գրում են երկտառ ու, իսկ ասորիները և պարսիկները գրում են վ և վարդում ու: Ինքը Մեսրոպ հետևեց այս երկուսից որևէ մեկին. կամ հետևեց հոմաբեռնին և հնարեց հայերեն, ու ձևը, և կամ հետևեց պարսիկներին ու ասորիներին և վ ձայնին

տվեց նաև ու հնչումը: Առաջին դեպքում Հոռոմանոսի մասնակցությունը վերանում է: Բայց երկրորդ դեպքում էլ չի կարող տեղի ունեցած լինել, որովհետև փորձից գիտենք, թե Մեսրոպ ընդունած էր մի տառի, մի հնչյուն տալու սկզբունքը: Ուստի չէր կարող պատահել, որ նա վ տառին նաև ու հնչյունը տված լիներ: Մնում է ուրեմն ենթադրել, թե նա ու ձայնավորի համար Եղեմիայում հնարել էր առանձին մի տառ (մի նշանից բաղկացած, ինչպես արեց հետո աղվաններն այբուբենի համար): Արդ, կարելի է երևակայել, որ Մեսրոպ նախապես ու ձայնավորի համար առանձին մի տառ հնարած լիներ (ինչ որ մի մեծ առավելություն պիտի լիներ մեր այբուբենի համար), և հետո Հոռոմանոսի զրդմամբ ջնջած և հունարենի համաձայն հորինած լիներ ու երկտառը: Այդ անկարելի է. ուստի երկու դեպքում էլ վերադառնում է Հոռոմանոսի մասնակցությունը ու ձայնավորի հորինման մեջ և նրա հորինումը մնում է Մեսրոպին:

Կա նաև ա՛յն կետը, որ դժվար թե Կորյունը մի միակ ու-ի համար առանձին բաժանմունք ստեղծեր (կրկնաւոր) և մնացյալ բոլոր տառերը անվաներ առանձին: Եթե ու-ի նման զուգադաս, բայց միաձայն կապակցությունների թիվը մի քիչ ավելի լիներ հայերենում (ինչպես գերմաներենում ch, sch, stch, ph, pf, ih, ie և այլն) կարելի էր այդ երկու բաժանմունքների գոյությունը ընդունել:

Պետք է ասել նաև, որ եթե մյուս չորս բառերը տառերի գծագրական ձևերն են մատնանշում, ինչու՞ այս երկուսն էլ՝ առանձին-ն ու կրկնաւոր-ը, նույնը չպիտի լինեն և ձայնաբանական երևույթների պիտի նշանակեն: Ես կարծում եմ, որ կրկնաւոր բառի սովորական ու տարածված իմաստը կասեցրել է մեր միտքը և առաջնորդել է մեզ սխալ մտածողության: Բայց եթե աչքի առաջ բերենք կրկնել բառի հնագույն հայերեն նշանակությունը, որ է «ծալել, տրորել» (տե՛ս Վեդիկական Բառարկը), հատուկ Ա, էջ 1136, սյունակ Բ), որից և ծուր կրկնել «ծուրկը ծալել», այն ժամանակ իհարկե կմտածեինք, որ նաև այստեղ կրկնաւոր նշանակում է «ծալած, տրորած»: Կրկնաւոր (կամ կրկնալար) բառով Կորյունը հատկանում է կլոր փաթույթների ունեցող տառերը, ինչպես Ժ, Թ, Մ, Ձ, Զ և այլն, իսկ առանձին բառով ուղղում է հատկանալ Ո, Ս, Լ, Բ և այլն ձևի տառերը, որոնք ուղիղ, շիտակ, անջատ ու մենակ կանգնած են:

Հոռոմանոսի մասնակցությունը հայերեն տառերի հորինման մեջ՝ առհասարակ պիտի

է դուրս գցել ծրագրից: Այն քննիչները՝ որոնք Հոռոփանոսին մասնակից են դարձնում Մեսրոպյան տառերի հորինման գործին, ինչպես օրինակ Ստեփան Նազարյանը («Հիւսիսամիաց», 1860 թ., էջ 241), լավ ուշադրությամբ չեն կարողում Կորյունի խոսքերը. «Եւ անդէն ի նմին քաղաքի գրիչ ունի հելլենական դպրութեան Հոռոփանոս անուն գտեալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրոյն՝ զնորագոյնն և զլայնագոյնն, զկարճն և զերկայնն, զառանձիւնն և զկրկնաւորն, միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ» (Կորյուն, էջ 10): Վերջին երկու դերբայները, որոնք Կորյունյան ոճով իբր բայ են դորձածված, իբրեւ ենթակա ունեն ո՛չ թե Հոռոփանոսին, այլ Մեսրոպին, որ հիշված է շատ ավելի առաջ, ուրիշ բազմաթիւ դերբայներով: Եթե յօրինեալ և յանկուցեալ դերբայների ենթական Հոռոփանոսը լինէր, գտեալ բառին հաջորդող որով հարաբերականը սեռական հոլով պիտի լինէր (որոյ): Բայց այսպես չէ, այլ գործիական հոլով է (որով): Ուրեմն և Հոռոփանոսը մի գործիք է, մի միջոց, որով Մեսրոպ «չօրինել» և «յանկուցել» է իր տառերը, այսինքն ա՛յն տառերը, որ արդեն նդեսիայում, նախքան Սամուսատ գալը և Հոռոփանոսին գտնելը, «ծնել էր» և «նշանակել, անվանել և կարգել ու հորինել սիղոբաներով և կապերով»:

Սրանից ավելի պարզ և մեկին բացատրություն կամ վկայություն, որ իսպառ ջնջում է ամեն մի կասկած ու տարակույս, չի կարող լինել:

Կանգնած է Մեսրոպ՝ իր սեւագրությունը ձեռքին, Հոռոփանոս՝ գրիչն ու վրձինն առած, մեկ նայում է սեւագրին, մեկ նայում արնակիտի վրա և պատրաստում հայերենի առաջին այբուբենական տախտակը: Ավելորդ է ասել, որ այս նկարման միջոցին Մեսրոպ տալիս է միշտ իր ցուցմունքները Հոռոփանոսին:

Տառերի ձևավորումից հետո, Մեսրոպ անմիջապես թարգմանության սկսեց, իր երկու հասուն աշակերտների ընկերակցութեամբ, որոնցից առաջինի անունն էր Հովհան՝ նկեղյաց գավառից, իսկ երկրորդին՝ Հովսեփ, Պաղանական ցեղից. «Ի թարգմանութիւն դառնային հանդերձ արամբ՝ երկուք, աշակերտօքն իւրովք...» (Կորյուն, էջ 10):

Թարգմանության համար Մեսրոպ ընտրել է նախ Սողոմոն իմաստունի Առակաց գիրքը և իր պաշտելի բերանով տուն տալով զեղագիր Հոռոփանոսին՝ թեւադրել է հայերեն առաջին խոսքը.

Ա. Ռ. Ա. Կ. Ք. Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն Ի ՈՐԴԻՈՑ ԴԱԽԹԻ ԹԱԳԱՆՈՐԻ ԻՍՐԱԵԼԻ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

ՃԱՆԱԶԵԼ ԶԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶԽՐԱՏ,
ԻՄԱՆԱՂ ԶՐԱՆՍ ՀԱՆՃԱՐՈՅ:

.....

Այս ընտրութեամբ պատահական չէր. նրա՝ համար Առակաց գրքից սկսեց Մեսրոպ, որովհետեւ այս գիրքը հենց սկզբից խրատում էր ճանաչել իմաստութեանը և կրթութեանը, հասկանալ հանճարի խոսքերը. և գիրք, որ սկիզբն էր կրթության և գիտության, կաւո՞ղ էր սրանից ավելի զեղեցիկ զուգադիպություն ունենալ: «Եւ իսկոյն ի թարգմանութիւն ձեռն արեկեալ, խորհրդարար սկսանելով յԱռակաց» (Խորենացի, Գ, ծգ).— «Եւ եղեալ սկիզբն, նախ յԱռակացն Սողոմոնի, որ ի սկզբանն իսկ ծանօթս իմաստութեանն ընծայեցուցանէ լինել, ասելով՝ եթէ «ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զրանս հանճարոյ» (Կորյուն, էջ 10):

Հոռոփանոս ո՛չ միայն իր զեղեցիկ գրչով գրեց հայերեն առաջին գիրքը՝ Սողոմոնի Առակաց գրքի թարգմանութեանը, այլև իր մոտ աշակերտ առնելով Մեսրոպի բերած աշակերտներից մի քանիսին, սկսեց սովորեցնել նրանց հայերեն զեղագրության արվեստը, որպեսզի նրանք էլ Հայաստան դառնալով տարածեն իրենց հայրենակիցների մեջ. «Որ և գրեցաւ ձեռամբն այնորիկ գրչի, հանդերձ ուսուցանելով մանկոմաս գրիչս նմին դպրութեան» (Կորյուն, էջ 10).— «Միանգամայն և զարուեստ զընթեան ուսուցանել տալով իւրոց մանկագոյն աշակերտացն» (Խորենացի, Գ, ծգ):

Ինճիճյան («Հնախօսութիւն», հատոր Գ, էջ 83) հետեցնում է այս խոսքերից, թե Մեսրոպ Սամուսատի մեջ բաց է արել առաջին հայկական դպրոցը՝ Մեսրոպյան գրերով, որ աշակերտել են իր աշակերտները, որոնց Հայաստանից Միջագետք էր բերել, ինչպես և Սամուսատի հայ բնակիչների որդիները: Սա նշանակում է ժամանակակից մի հեղինակի թեթեւ մի խոսքը ավելորդարար ընդարձակել ու լայնացնել:

(Շ ա Ր Ո Ւ Ն ա կ ե լ ի)